A FILOZÓFIA MAGYARORSZÁGON [1858]

RIEDL SZENDE

Ha összehasonlítjuk napjainkban Magyarország egész filozófiai irodalmát – ezt az ebben az országban csak kevesek által megművelt, ám a határain kívül teljesen ismeretlen növényt, talán helyesebben mondva, csak a majdan leendő növénynek a csiráját, – a német filozófia nagyszerű, terebélyes lombozatú fájával, alig hinné az ember, hogy annak idején az ősnyomtatványok tekintetében a magyar filozófia néhány évtizeddel megelőzte volt a németországi filozófiát. És ez mégis így volt a valóságban. *Apáczai Csere János*[1] már 1653-ban megírta Magyar Encyclopaediáját, röviddel rá a Magyar logikátskáját, míg *Thomasius*[2] német nyelven írott filozófiai munkái, mint ismeretes, csak az említett késéssel láttak napvilágot. – Azóta két évszázad telt el. A német filozófia mély, szívós gyökereket vert a német szellemnek az elvont gondolkozás számára oly fogékony talajában, a széleskörű elismerés éltető napsugarainak melegében fenséges fává fejődött, amelynek gyümölcsöt hordozó ágai behatoltak a földkerekség valamennyi kultúrnépének szellemi életébe, és hatalmas piramissá is lett, amely – habár még nem befejezett épület és még a csúcsáig nincsen készen – magasan trónol az emberi értelem roppant birodalma fölött, egyrészt fároszként, amelyre a gondolat óceánján hajózók bizodalommal tekinthetnek, másrészt fennen hirdetve késői ezredévek múltán is annak a nagy szellemi adottságokkal megáldott gondolkozó népnek a tehetségét, amely létrehozta. De vajon mi lett eközben az idősebbik testvéréből, ott Keleten?

A nagyszámú fordítón kívül, akik árnyékként szokták követni a külföldi filozófia óriási lépéseit, akadt néhány filozófiai író ott is, aki ha nem is tárgyi, de legalább formai önállóságra törekedett, habár azt mind a mai napig közülük senki sem érte el. Amit külföldön, elsősorban Descartes, Wolf, Leibniz, Kant tanítottak, azt Magyarországon is sokféle változatban lemásolták – miközben óhatatlan volt, amit a magyar nyelv minden elvontságot taszító szellemének alapos ismerői csak természetesnek találhatnak, hogy külföldön nem egyszer nagy feltűnést keltő filozofémák, a magyar nyelvi sajátosságok elütő közegében meg nem felelő törést szenvedvén, magyar köntösükben immár az eredetileg kiegyensúlyozott gondolatnak csupán torzképét tükrözték. Különösen a német filozófiáról áll ez. Magyarország földrajzi fekvésből, hiszen Németországgal határos, és abból a körülményből folyóan, hogy a magyar protestáns teológusok régóta előszeretettel keresték fel a német egyetemeket – a filozofémák eme termékeny bölcsőhelyeit – természetesen adódik, hogy a különböző, időnként Németországban felbukkanó rendszerek Magyarországon is otthonosakká váltak és követőkre leltek, ha gyakorta csak utólag és változó sikerrel is. Ez történt a német elméleti filozófiával is, különösen *Hegel*lel. Már két évtizeddel ezelőtt akadtak olyan férfiak, mint *Taubner, Szeremley, Térey*[3], akik ezt a különös tant önálló művekben hirdették, és szinte elképzelhetetlen, hogy mennyire satnya alakot kellett a hegeli gondolatnak felvennie, hogy a sokkal merevebb, a filozófiai fogalmak legfinomabb különbségeihez alig simuló magyar átültetésben a magyar fül számára* ha már nem megérthető, de legalábbis felfogható legyen. A

*Így például, hogy mást ne mondjunk, a magyarban a *Sein* és a *Werden* [a lét és a levés] egymástól különböző fogalmaira a magyar nyelvnek manapság csak egy kifejezése van: *lenni* stb.

magyar nyelvnek soha nem kellett kiállnia ilyen kemény, és eredeti, konkrét természetével ennyire ellenkező próbát; Hegel mély gondolatait még sehol nem másították meg, torzították el nyakló nélkül annyira, mint itt; végül pedig a hegeli tanítások védelmezői maguk saját tanaiknak még sohasem ártottak annyira és olyan tartósan, mint most, Hegel magyarra átültetésekor, Magyarországon. Hívei minden bizonnyal megtettek minden tőlük telhetőt, de a hegeli rendszer számára talán gyümölcsözőbb lett volna, ha nem tesznek semmit. A *traduttore*k bizony *traditore*k* lettek, és kényszerűen lettek azzá.

Habár ezeknek a körülményeknek az egybejátszása – több más, ehelyütt említetlenül maradt tényező hatásával együtt – már önmagában is elegendő lett volna ahhoz, hogy Hegel tanainak Magyarországon rossz hírét költse, mindehhez még egy körülmény járult hozzá, amely nemcsak siettette a bukást, hanem azt – ha lehet – még kirívóbbá és kétségbevonhatatlanabbá tette. A régebbi, nagyrészt különböző korú és különböző szellemi adottságú eklektikus filozófusok tábora keményen fellépett a magyar fülnek egyébként is különösen hangzó hegeli tanok ellen, és a magyar Athenaeumban és Figyelmezőben meglehetősen heves, mindenféle szidalmakkal és szemrehányásokkal fűszerezett polémiára került sor a két ellenséges tábor között. Heves harc volt, ám a hegeliánusok szégyenszemre hamarosan vereséget szenvedtek. Azóta teljesen elhallgattak – nem tudni, hogy azért, mert meggyőződtek ellenfeleik érveinek helytálló voltáról, avagy a körülmények nyomása alatt – s talán szívükben az a szomorú vigasz él, hogy *„una salus victis nullam sperare salutem"*.** Teljesen csődött mondott az a kísérlet is, mégpedig a Pápa-i Kollégiumban, hogy bevezessék Hegel tanainak az iskolában való tanítását, és azóta ezzel újra nem is próbálkoztak.

Önálló filozófiai gondolkodásra először *Imre*[4] tett kísérletet, mégpedig eklektikus módon. Ám ez a kísérlet, egyéb okok mellett, különösen a benne alkalmazott sajátságosan érthetetlen terminológia következtében is, eredménytelen maradt. Imre műve, az *„Amicus foedus rationis cum experientia . . ."* hamarosan feledésbe ment, anélkül, hogy az iskola falain kívül akár csak egy tapodtat is behatolt volna a szabad életbe. Több más szerző között ez lett a sorsa *Verner*[5] műveinek is, aki Krug fáradhatatlan fordítójaként önszántából vállalta azt a hálátlan feladatot, hogy Krug transzcendentális idealizmusát számtalan magyarázó jegyzettel és megjegyzéssel körítse, és hogy anekdoták, tanulságos történetek és bölcs mondások százainak a hozzáadásával tegye élvezhetővé Krug mondanivalóit. Sajnos hiába! a tantermeken kívül senkinek nem volt kedvére való.

Ezeknél sokkal kedvezőbb kilátásokkal kecsegtetett a filozófia terén a magyar Akadémia, amely nem csupán külön osztályt szervezett kebelében Platón fennköltt istennőjének a tiszteletére, és sokat is tett a bölcsészeti szakosztály felvirágoztatására, hanem pályamunkák ismételt kiírása révén az íróknak kellő ösztönzést is nyújtott. Hamarosan meg is volt a látszatja, az ezen a téren jelentkező serényebb mozgásban és szorgalmasabb tevékenységben, amikor is *Balogh*[6] és *Hetényi* tüntették ki magukat és váltak országosan is ismertekké, mint az Akadémia jutalmával koszorúzott pályamunkák szerzői. Általános

*[*traduttore – traditore* a. m. „fordító-áruló", azaz a fordítás meghamisítja az eredetit.]

**[Vergilius: Aeneis 2. 354. – Csengery János fordításában: „Üdve a győzöttnek csak ez az egy: sohse bízni az üdvben." – Lakatos István fordítása nyomán: „A vesztes egyetlen reménysége az, ha felad minden reményt."]

figyelmet keltett és – ami ezzel összefügg – nagy reményeket ébresztett Szontagh Gusztáv[7] „Propylaeumok a magyar philosophiához" című műve. A szerző, aki a kardot cserélte fel a tollal, megkísérelte egy, a külföldi hatásoktól függetlenné váló magyar nemzeti filozófia alapvetését. A Propylaeumok eklektikus, mozaikszerű mű. Az alapokhoz az építő anyagot Krug műhelyből kölcsönözte Szontagh, míg magán az épületen a kantianizmus derengése tükröződik, és az egész alig éri el a múlt századi német filozófia színvonalát. Így hát a szerző éppen azoknak a német filozófiai kötelékeknek a rabja lett, amelyektől szabadulni szeretett volna. „A filozófia lényege az, hogy felderítse és megvalósítsa elrendeltetésünket, amely képességeink, valamint az igaz, a szép és a jó törvényszerűségeinek mind egyéni, mind pedig nemzeti és általános emberi vonatkozásban való kiteljesítésében áll." Propylaeuma homlokzatára Szontagh a tudományos, erkölcsi, és az esztétikai élet összhangját tűzte fel. Annál nagyobb volt a magyar közönség meglepődése, amikor az összhang apostolaként közismert Szontagh aztán olyan tanulmányokkal jeletkezett a magyar Akadémiában, amelyekben – korábbi állásfoglalásával ellentétben – irodalmi és társadalmi életünk egyenetlenségeit lehetőleg kirívó módon ábrázolta, az általa azelőtt elsimítani igyekezett ellentéteket a végsőkig kiélezte, és ezzel az Akadémia folyóiratának hasábjait heves és egyben meddő polémiák szinterévé avatta. Az idők folyamán a filozófus maga is nagyot változott. „Hosszú pillantást vetvén végig éltemen – mondja – mosolyognom kell: mennyire változik a világszemlélet különböző életkorainkban. Az ijfú ábrándozik, reményei magasan röpködnek, lelkesedése föltétlen, képzelgésében az emberi akarat mindenható, azért nem hajlandó a körülményekkel alkudni, s pálcát tör mindenki felett, ki meggyőződéséből csak egy hajszálnyit enged; szóval testestül, lelkestül *idealista.* A férfi már megismerte a világot, tapasztalta: mikép a dolgok odakünn máskép vannak és forognak mint fejünkben is mivel neki magáról és családjáról gondoskodni kell, alkalmazkodik a körülményekhez, s ez okból ha szobaélet, elszigetelés a világtól s egyoldalú elmerülés az eszmevilágba el nem ferdítik, szükségkép *realista.* Az öreg végre, ki az emberi munkásság tökéletlenségét már tapasztalta, ki túl van az élet hiúságain az határtalan lelkesedést nem ismer többé ... ő természete szerint *scepticus.* E különböző világszemléleteken magam is átestem s most az utolsó fokon állok."* Az öregúr, a fogadalmi triposz eme szkeptikus álláspontjáról tekint immár a modern világra és mondja ki a szívbéli elégedetlenségének a mélyéről fakadó igazságokat, amelyek Magyarország külső életére vonatkoznak, de túlságosan keserűek ahhoz, hogy ellentmondás nélkül elfogadhatták volna azokat. „Minket a határtalan lelkesedés tönkre tett. Ifjú, erőtől pezsgő, keleti származék vagyunk. Ifjúban az érzemény, a vágy, a képzelődés korlátokat nem ismer. És rohantunk előre életben és irodalomban határtalan lelkesedéssel, tájékozatlanul, intésre nem hallgatva, sőt a nagy intőt [Széchenyit] gyanúsítva, rágalmazva. Lelkesedés nagy eréllyel van összekötve, s mi csoda, ha tizenöt év alatt irodalomban és társadalmi életben oly haladásokat tettünk, mint az éjszak-amerikaikat talán kivéve, bármely más nemzet e föld hátán. De épen ezen korlátot nem ismerő lelkesedés végre természetesen csávába vitt. Hiába kiálta az Intő, hatalmas szava egész terjedelmével, hogy ‚végin pattan az ostor", hogy 'a hátsó kerekekre is kell néznünk'; kövessük ‚a logikai egymásutánt'; egy más, az övét túlriadó szózat azt felelé, ‚hogy bizony a nemzet senki kedvéért nem fog élni

*[Tudomány, magyar tudós. In: „Új Magyar Múzeum". Első folyam, első kötet. Emich, Pest, 1850. p. 378.]

systematice". Ezen korlátlanság volt a mi sorsunk, az praedestinált múlhatatlanul a bukásra."*

Abban a hangsúlyozottabban gyakorlati irányzatban, amelyet már Szontagh is a magyar szellemiség számára inkább megfelelőként ismert fel, lelte meg *Hetényi*[8], a diadalmas tollú filozófus is – akit már két évtized előtt ezzel a dicsérő jelzővel illetett a Figyelmező kritikusa, a számos díjra utalva, amelyekkel az Akadémia koszorúzta műveit – azt a talajt, amelyre véleménye szerint a tartalmában nem is, de formájában sajátlagosan magyar filozófiát alapozni és építeni lehetne. Nagyon is jól tudta, hogy napjainkban aligha lehet gondolni egy anyagában új rendszerre, amely figyelmen kívül hagyná a görög és a germán filozófia elemeit, és amely a tudás és a lét végső elveire törő szellem egy újszerű fejlődésének akár csak a kiindulópontja lehetne. A filozófiai rendszernek, amelyet Hetényitől az általa régen kilátásba helyezett „magyar Parthenon"-ban elvárhattak, nem új rendszernek kellett volna lennie, ám igaznak, és a magyar nép szellemében fogantnak. Ennek az épületnek az „előcsarnokai" már készen állottak, amikor Hetényit 1853-ban elragadta a halál. Hetényi minden ízében eklektikus gondokodó s tanait maga is eklektikusnak nevezte, pillantása azonban inkább az ókor sűrűjében időz, mintsem az újabbkori bölcsészet lenge levegőjében. A görög-római világé minden csodálata, erre tette rá az életét; számára Pallasz Athéné a bölcsesség szimbóluma, athéni temploma, a Parthenon, az igazi bölcsesség szentélye. Ilyen templomot szándékozott nemzete számára felépíteni, görög stílusban, egybefoglalva az igazságot a jósággal és a szépséggel, hogy Magyarország élete kívül-belül ne csak önmagában váljék igazzá, erkölcsössé és helyessé, hanem jelenségként is szép legyen. Így aztán a filozófia nem lenne többé elvont tudomány,, hanem életbölcsességgé válnék, a tudós nem lenne pusztán célkitűzés, hanem egyben az élet iránymutató meghatározója is. Erről a szókratészi álláspontról tekintve mi sem természetesebb, mint hogy Hetényi teljesen másnak látta a római filozófiát, mint ahogy az a német filozófiai iskolák szokása. A német filozófusokkal ellentétben, akik a rómaiakat alig méltatják figyelmükbe, hiszen önálló saját rendszerük nem lévén, merő eklektika a tanításuk, Hetényi úgy tartja, hogy a görög bölcsészet akkor plántálódott át római talajba, amikor minden ízében kibontakozott már, és amikor nem kellett már filozófiát teremteni, hanem csupán alkalmazni, ami már megérett. És valóban, a rómaiak ezt is tették a görög filozófiával. Alkalmazták a görögök tanításait, és ahol elméletileg továbbfejlesztették azokat, ez kizárólag eklektikus-gyakorlati értelemben történt meg. Tacitus „Agricolá"-jából – vallja Hetényi – több filozófiát lehet tanulni, mint egy sereg száraz összefoglaló tankönyvből. Szókratész híve lévén lelke mélyéig, hogyan is tudhatott volna egyetérteni az újabbkori elvont filozófiával; sőt, életre-halálra küzdött is ellene, mivel az – úgymond – „a filozófiát", amelynek az a hivatása, hogy a bölcs és szép élethez mutasson utat, „tébolydai kórházzá" tette. Ezzel szemben „e dicső socratismust homályaiból kivenni, földerítni, ennek fő elveire – bírva már az újabb kori bölcselők tudománykincseit is – egy biocaliai új rendszert építeni és ezt egy összhangzatos egészletben, tekintve mindenütt hazám szükségeire és régibb s újabb bölcselőire, épen nem iskolai, hanem életre hatni képes modorban eléadni, ha élek, az leend és nem más *Magyar Parthenonom* feladata", írta utolsó művében Hetényi János.** Az építőmestert elragadván a halál, mindmáig

*[Uo., p. 389.]

**[Lásd Hetényi János: A Magyar Parthenon Előcsarnokai. Emich Gusztáv, Pest, 1853. p. 109.]

nem találkozott utódja, aki a megszabott alapokon felépítette volna a tervezett magyar Parthenont.

Mind Hetényi, mind Szontagh eljutott Kantig, ám a német filozófia további – egyrészt különösen Hegelhez, másrészt Herbartig vezető – fejlődését alig méltatták figyelemre. *Purgstaller*[9] megtett egy ilyenforma lépést. Ernst Reinhold ideálrealizmusának mintájára, a jogbölcselet kivételével feldolgozta ezt a tant az iskolai használat céljaira, magvas és mégis világos előadásban. Ám Szontagh-hoz hasonlóan ő is közömbös maradt Hegel tanait illetően.

Horváth Cyrill[10] a filozófiai világnézet magasabb szempontjait képviseli. Ez a filozófus, aki az Akadémia kebelén belül csak legutóbb emelkedett túl az ott szokásossá lett eklekticizmus színvonalán, saját rendszerét képviseli, s azt konkretizmusnak nevezi. Eddig csak töredékei láttak napvilágot, töredékek, amelyek idővel – reméljük – egésszé állanak majd össze. Horváth elszigetelt jelenség; – a többség nem figyel fel rá és úgy látszik, hogy a kevesek, akik meghallgatták, nem értették meg teljesen; így hát Horváth tanai, megértés híján, nem verhettek szilárdan gyökeret, s ezt annál kevésbé, mert gondolatainak egymásba fonódó gyűrűkhöz hasonlatos láncolatként tovagördülő, kevéssé színes, ám mélyértelmű kifejtését sokan „meglehetősen unalmasnak" méltóztatnak találni.

Több más, többnyire csak szórványos jelenségtől eltekintve, amelyeket itt most nem tárgyalhatunk, ezek lennének az ezen a területen legjelentősebb arra irányuló kísérletek, hogy Magyarországon szilárdabb otthonát teremtsék meg a filozófiának. Anélkül, hogy az ezen a talajon oly szorgalommal tevékenykedő férfiak sokrétű érdemeit kisebbíteni szándékoznánk, mégis meg kell vallanunk, hogy ha a felsorolt erők nem egymástól különböző és egymással szembenálló rendszerek mellett kardoskodtak volna, hanem egyazon rendszert állítottak volna fáradozásaik középpontjába, és azt aztán túlnyomórészt gyakorlatias és ennek folytán a magyar szellemiségnek megfelelő irányban, összehangoltan dolgoztak volna ki, s amellett a lehetőség szerint népszerű, terminológiájában is összevágó nyelven fejezték volna ki gondolataikat, ma már beszélhetnénk egy sajátosan magyar filozófiai iskoláról, olyanról, amely áthatja a nép tudatát, az egyetemes szellemi életre tartós hatással van, és azt arra a magaslatra emeli, amely egyedül képes egy nép szellemi alkotóerejének múlhatatlan értékeit napvilágra hozni. Így azonban az, ami elszigetelten jelentkezett, elszigetelt maradt, és a nézetek különbözősége, az elburjánzó polémiák, mindenekfelett azonban az előadásmódok és a szóhasználat eltérő volta megrendítette a Platón fennkölt istennőjébe vetett bizalmat, ahelyett, hogy azt megszilárdította volna. Mindez nagyon is alkalmas volt arra, hogy a konzervatív emberek sokaságát talán hosszú időre elriassza egy tudománytól, amelyet amúgy is csak félig értett meg, és amely – másrészről – mint kusza ellentmondások tömkelege mutatkozott be. Ezért hát ezen a téren is, mint általában oly sok tekintetben, a jövőbe kell vetnünk bizodalmunkat, abban a reményben, hogy egykor, ha a virágzó költészet helyét, amelynek határait a magyar irodalom általában még korántsem érte el és lépte túl, a józan próza foglalja majd el, Magyarországon a filozófia is, amely most magányos tudósok szobájában kegyelemkenyéren él, általános és szíves fogadtatásra fog találhatni, mint ahogyan az a tudományok tudományának teljes joggal kijár.

[*Kritische Blätter für Literatur und Kunst.* Unter Mitwirkung von mehreren namhaften Schriftstellern herausgegeben und redigiert von J. L. Kober. Prag und Leipzig, Verlag J. L. Kober. II. Jahrgang. I. Band. 1858. pp. 14–20.]

JEGYZETEK

1. *Apáczai* Csere János (1625–1659), filozófiai és pedagógiai író, tanár. Az elsők közt fogadta el nyíltan Copernicus rendszerét. – 2. Christian *Thomasius* (1655–1728), a német felvilágosodás jeles filozófusa, jog- és államtudós. Elsőként adott elő az egyetemen német nyelven a latin helyett (1688). – 3. *Taubner* Károly (1809–1860?), matematikus, evangélikus teológus, baloldali hegeliánus. Tanulmányait nagyrészt Berlinben végezte, ahol doktorátust is szerzett. 1840 óta akadémiai levelező tag, József nádor feleségének 1838 után udvari papja volt. („Bírálati vizsgálat Hegel bölcselkedése felett", Trattner, Pest, 1838. 46. pp. – „Az újabb bölcselkedés főtüneményeiről", *Tudományos Gyűjtemény,* 1838. IX., p. 3–28, 1838. X., p. 31–57, 1839. II., p. 3–54. – „A lélekeszme bölcsészeti-történetbírálati szempontból. Különös tekintettel Hegelre." Trattner-Károlyi, Pest, 1839. 193 pp. (Bírálatát lásd: Szontagh Gusztávtól, a *Figyelmező* 1839. évi 662–68. hasábjain.) – „Párhuzam Aristoteles és Hegel között." *Athenaeum,* 1839.II., No.34., 529–36, és No. 35., 545–50. hasáb). – *Szeremlei* Gábor (1807–1867), filozófus, jogtanár, Hegel egyik első, politikailag és ideológiailag jobboldali, hazai követője. („Az új philosophia szellemvilági fejletében", Pest, 1841. – „Politica. Tanításainak rövid vázlatául írta Szeremlei Gábor, a s.pataki főiskolában az álladalmi tanok (politica és statistica) k.r. oktatója." Nádaskay, Sárospatak, 1844. 160 pp. – „Jogbölcsészet", Nádaskay, Sárospatak, 1849. XII,158 pp. Ez az első mű hazánkban, amely Hegel elméletét – úgy tűnik, nagyjából Gans alapján – alkalmazta a jogtudományra.) – *Térey* írói néven jelent meg „Elmélet és szemlélődés. Propylaeumok bírálatául" címmel, Pesten, 1843-ban, Geibelnél egy 59-oldalas fontos munka, amely Szontagh Gusztáv 1839-ben megjelent egyezményes-neokantiánus-eklektikus művével vitatkozik. Szerzője, Horkay Lászlónak (a *Vasárnapi Ujság* 1881. évi 6. száma 86. oldalán olvasható adatán alapuló) megállapítása szerint (lásd: Magyar Filozófiai Szemle, 1970/5. szám, p.926) azonos Erdélyi János iskolatársával és barátjával, *Terray* Károly evangélikus pap-tanárral (1812–1881). Bár Túróczi-Trostler József *1951-ben* helyesen Terray Károlyt nevezi meg, mint az *Elmélet és Szemlélődés* szerzőjét „Goethe, a világirodalom és Magyarország" c. tanulmányában (Az MTA I. o. Közleményei I. k., p. 190. Újabb kiadása in: Magyar irodalom, Világirodalom, 2. k., Akadémiai Kiadó, Budapest, 1962, p. 279.), az elsőséget Horkay Lászlónak kell ítélnünk, akinek *1943-ban* befejezett, gépiratban fennmaradt művében (OSzK Kt, Fol. Hung. 3407) a Térey írói álnév helyes feloldása a 2. és 150. skk. oldalakon már feltalálható. – Terray „A tudományosság mezején munkálkodók közti eszmecserélésnek szükségéről", és „Metaphysikai előzmények" címmel is jelentetett meg saját nevén filozófiai dolgozatokat. (Ez utóbbi munkát Petrik bibliográfiája – mivel csupán gyűjteményes kiadványban látott napvilágot – nem említi, viszont szerepel SZINNYEInél, a XIV. kötet 34, hasábján. In: „Nógrádi evang. esperességi Olvasó és Munkáló Könyvtári Ünnepély, melly Losoncon, június 19-én, 1844. évben tartatott. II. Füzet." Trattner-Károlyi, Pest, 1845. p. 143–169. Az OSzK példányának jelzete: 24.756/2). – A személyazonosságot továbbá bizonyítja az is, hogy Erdélyi János „A hazai bölcsészet jelene" c. munkája (Sárospatak, 1857) 111. oldalán olvasható, hogy „Hegelt csak Térey vallja még Losoncon (azaz mai nap Rimaszombatban)", és SZINNYEI tanúsága szerint (u.o.) Terray Károly művei között valóban van előbb Losoncon, majd az 1859/60.-as gimnáziumi tanévről Rimaszombatról keltezett munka. – Az „Elmélet és Szemlélődés" megvan hazánkban több helyen, például a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárában (jelzete: Philos. O. 167), az Országos Széchényi Könyvtárban (jelzete: 297.080) és az ELTE Könyvtárában is (jelzete itt 465.294); ez utóbbi példányban számos korabelinek látszó ceruzamegjegyzés látható. Ezek vitatják a mű egyes Szontagh és Hetényi reakciós nézetei ellen irányuló kitételeit, és heves, bár gyakorta megalapozatlan indulatosságról tanuskodnak. – Az „Elmélet és Szemlélődés"-t R. Várkonyi Ágnes „A pozitivista történetszemlélet" című tudománytörténeti műve (1973) második kötetének 197. oldalán (374. sz. jegyzet) *Tarczy* műveként említi, ami – feltehetően – csupán elírás. – Figyelmet érdemel Terray Károlynak Berlinből Szontagh Gusztávhoz intézett levele, amelyet Szontagh közzétett az Athenaeum 1842.I. 1. számában, az 5–9. hasábon, „A német szemlélődő philosophia berlini táborozása" címmel. Terray aztán „Rövid vázlata Schelling philosophiájának s valami nevelésünk ügyében" címmel közzétette az Athenaeum 1842.II.4. számának 25–29. hasábján Szontagh Gusztávhoz intézett második, 1842. június 15.-én Berlinből keltezett levelét. – 4. *Imre* János (179-–1832), filozófus, akadémikus; elsőként adta elő a pesti egyetemen magyarul a bölcseletet. („Amicus foedus rationis cum experientia seu philosophia crisi recentissima deducta" I–IV., Pest, 1818–24. – „A bölcselkedés" I–II., Pest, 1829.) – 5. *Verney* József

(1785–1850), 1834 és 1849 között a pesti egyetemen filozófiatanár. („Metaphysica seu gnoseologia" 1–2, Pest, 1835. – „Psychologia empirica", Jaurini, 1827.) – Wilhelm Traugott *Krug* (1770–1842), a „Fundamentalphilosophie" megalapítója, Karl Leonard Reinhold tanítványa, majd Kant tanszéki utódja. Hegel már 1802-ben kíméletlenül bírálta (Jubiläumsausgabe, Band 1., p. 191–212). „A ma már elfelejtett Krug nem kis hatására vall többek között az, hogy még Enyvvári Jenő 1917-ben kiadott filozófiai szótárának is forrásul szolgált" – állapítja meg róla Hajós József (in: „Köteles Sámuel". Irodalmi Könyvkiadó, Bukarest, 1969. p.78). – Almási Balogh Pál, akadémiai pályamunkája 90. oldalán azt írja, hogy „*Krug* egy a mostani kor legelső philosophusai közül, a criticismus álláspontjából indulva józanabb irányt igyekezett a philosophiának adni s e végre egy új rendszert alkota." Mennyi mindent árul el itt Balogh óvatosan diplomatikus „józanabb irány" kifejezése arról a korról, amikor – két évtizeddel a harmincas években kezdődő magyarországi Hegel-vita előtt – konzervatív egyházi körök hevesen támadták a kanti tanokat, mint a felvilágosodott, „forradalmi" eszmék veszélyes szülöttjét. – 6. Almási *Balogh* Pál (1794–1867), akadémikus, Széchenyi István és Kossuth Lajos háziorvosa, 1834-ben első díjat (100 aranyat) nyert a Magyar Tudós Társaság 1831-ben kitűzött pályakérdésére: „. . . tekintvén a philosophiát, miben és mi okra nézve vagyunk hátrább némely nemzeteknél? " Tanulmányát az Akadémia kiadta: Philosophiai Pályamunkák, Első kötet, Budán, 1835. X,211 pp. Ez a kötet, amely közel 600 filozófus, esztéta, tudós és államférfi szorgalommal összegyűjtött nevét tünteti fel névjegyzékében, sokban igen felületes, külsődleges, sekélyes, és nem egy tévedést is tartalmaz. Például: Hegel benne Schelling tanítványaként szerepel, ami 1835-ben megjelent tudományos könyvben már csak azért is felettébb jellemző vonás, mert hiszen például az erdélyi Hajós József, Bukarestben, 1957-ben megjelent dolgozatában megróvóan említi, és teljes joggal teszi ezt, hogy „a Kantot Hume-mal egyeztető Ertsei Dániel – „a derék empirista Ercsei Dániel, a ref. collegiumban a philosophia rendes professora", ahogy Balogh nevezi idézett pályaműve 125. oldalán, – „még 1825-ben is [!] Hegelt pusztán Schelling 'nevezetesebb követői egyikének' tekinti", Debrecenben megjelent „Philosophia historiája" című művében. – Távolról sem szándékozunk itt sommás ítélettel pellengérre állítani sem Ercseit, sem Almási Balogh Pált és másokat ezzel. Mégis úgy tűnik, hogy Balogh Pál és több más írónk (ismét csak kiragadott példaként: Szontagh Gusztáv) nem Schelling és nem Hegel műveinek beható ismerete alapján jutott ilyen fonák véleményhez, hanem (Balogh esetében) inkább csak Victor Cousin francia filozófus akkoriban elterjedt „Fragments philosophiques" című művének második kiadásához (1833) írott előszavát tükrözi, amely Schelling előszavával német nyelven nálunk is igen olvasott könyv volt. (Cousin: Fragments philosophiques. Tome IV. Philosophie contemporaine. 4. ed. Didier, Paris, 1847. p. 74–77. „Hegel n'avait encore [1817-ben] d'autre réputation que celle d'un disciple distingué de Schelling. Il avait publié des livres qu'on avait peu lus (. . .) Hegel, venu après Schelling, appartient a son école . . ." Németül: *Victor Cousin über französische und deutsche Philosophie.* Ubers.: H. Beckers. Nebst einer beurtheilenden Vorrede des Herrn Geheimrathes von Schelling. Cotta, Stuttgart/Tübingen, 1834. p.36–38. „Der grosse Name *Schellings* tönte in allen Schulen wider . . ." p. 36). Igen tanulságos Cousin fejtegetése ugyanitt (id. francia kiadás p. 93–94, német kiadás, p. 60–61) arról, hogy *a júliusi forradalom nem más, mint az 1688-as angol forradalom megismétlődése Franciaországban* – képzelhető e fejtegetések hatása Ercsei, Almási Balogh, majd Szontagh és Vecsei politikai nézeteire. Több sem kellett, még Hegel elsőkézbeli ismerete és mélyreható megértése sem. Nem a filozófiai *kvalifikációja,* a képesítése volt elégtelen ezeknek az íróknak (például, hogy Almási Balogh a szakmája szerint orvos volt stb.), hanem bizony *a kompetenciájuk,* a hozzáértésük volt hiányos. – De térjünk vissza Balogh Pálhoz, aki – mindent összevetve – mégis megérdemelte a (bár csak szótöbbséggel néki megítélt) jutalmat – jegyezzük fel: *Szalay* László és *Szilasy* János szavaztak rá; a harmadik bíráló, *Kállay* Ferenc viszont Hetényi János pályaműve mellett emelt szót –, és azt is, hogy művét filozófiatörténetünk a konzervatív ideológia egyik jellegzetes korabeli dokumentumának tekintse és tartsa számon.

Másrészt azonban, például, Balogh az, aki elsőként hívja fel a figyelmet (id. pályaműve 124. oldalán) arra, hogy az általában eklektikus, konzervatív, Schelling-követő, nacionalista történész, egyetemi könyvtárigazgató, és nagyváradi kanonok, Fejér György (aki Hegel Encyklopédiáját felvette bibliográfiai anyagába) idézi Hegelt a *Tudományos Gyűjtemény* (Trattner, Pest) 1818/I. kötetében, a 10. oldalon, a „Tudományok Encyklopédiája rövid rajzolatban" című tanulmányban. (Itt kell megjegyeznünk, hogy a dolgozat *Y* betűjellel van aláírva s ezt Gulyás Pál írói álnévlexikona szerint (p. 479) valóban Fejér György használta a Tudományos Gyűjtemény-beli dolgozatainál.) – Érdekes lenne

egyébként megvizsgálni, hogy Almási Balogh filozófiatörténeti értékeléseire kihatott-e – és ha igen, mennyiben? – „a leibnizi–wolffi iskolából kikerült" *J. J. Brucker* „Historia critica philosophiae" c. elterjedt műve (második kiadása, hat kötetben: Leipzig 1766–67), amelyet Hegel jelöl meg filozófiatörténeti előadásai egyik forrásaként (Jubiläumsausgabe, Band 17, p. 146–47)? Ebből készült ugyanis a terjedelmes mű Hegelnél is említett kivonata („Institutiones historiae philosophicae usui academicae juventutis") alapján az 1770-ben Kolozsvárott megjelent *Tabula mnemonica philosophiae*, a „hazánk területén nyomtatott első filozófiatörténeti kézikönyv" (lásd Hajós József: *Hazai Hegel-vonatkozások*. In: KORUNK, 1970/8., p. 1207). 7. *Szontagh* Gusztáv (1793–1858) filozófus, esztéta, akadémikus, az első magyar neokantiánus, az „egyezményes" filozófia kiteljesítője. A Magyar Irodalmi Lexikon (3. k., p. 278) magvas jellemzése szerint „rendszere valójában egyáltalán nem eredeti, hanem eklektikus, agnosztikus, újkantiánus jellegű – csakhogy nem közvetlenül Kanthoz, hanem a jelentéktelen W. T. Krug tanaihoz kapcsolódó – filozófia volt, amely a „harmónia" fogalmának középpontba helyezésével a társadalmi ellentmondások elkendőzésére törekedett, és a „józan ész" nevében hevesen támadta a német idealista filozófusok (elsősorban Hegel) dialektikus módszereit". – Szontagh tanaira általában két forrást szokás megjelölni: az egyik a Reid-féle skót iskola, a másik Fries; a közvetlen források, amelyekből merített: Schmid, Beneke, Cousin és Jouffroy – olvashatjuk Vajda György Mihály „Az egyezményesek" című korai tanulmányában (Budapest, 1937. p. 55. és 58.). – Jórészt tisztázásra váró kérdés még, hogy Szontagh mennyit „merített" forrásaiból, s mennyiben egyszerű kompilálója, egyes esetekben pusztán fordítója Schmidnek és Jouffroy-nak. – (Szontagh akadémiai székfoglalója: „A magyar philosophiának főelvei- és szelleméről", 1824. – „Propylaeumok a magyar philosophiához", Pest,1829. – „Propylaeumok a magyar társasági philosophiához", Pest, 1843. – „A magyar egyezményes philosophia", Pest, 1855. „A magyar Pantheon alapjai" (Pest, 1856.) – Írt könyvet az okszerű dohánytermesztésről (Buda, 1846) és egy „A szenvedelmes dinnyész" címűt is (Miskolc, 1843). – Szontagh kiadatlan „Emlékezések életemből" című kéziratos önéletrajzát és „Önművelés" című csupán részleteiben (az *Új Magyar Múzeum* 1857/1. kötetében) közzétett művét, az MTA Könyvtára Kézirattára őrzi *(Történl. 2r. 255/b*, illetőleg *Történl. 4r 10/a* jelzet alatt.) Úgy tűnik, hogy Szontagh sok tekintetben ellentmondásos alakja lényegében még megíratlan, műve és szerepe egészében feltáratlan. (R. Várkonyi Ágnes „A pozitivista történetszemlélet a magyar történetírásban" című nagyszabású monográfiája behatóan elemzi a tudománytörténész szempontjából Szontagh Gusztáv és Hetényi János szerepét. Vö. különösen a II. k. 188–205. oldalain kifejtetteket. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1973. 309+521 pp.) 8. *Hetényi János* (1786–1853), filozófiai író, református lelkész, akadémikus, több filozófiai, történelmi és nemzetgazdasági akadémiai pályadíj nyertese. Széchenyi párthíve, követője volt, s benne „nemzeti bölcselőt" látott. Hetényi egészében a liberális nagybirtokosi réteg ideológusa és filozófiai képviselője, s ennek megfelelően pályája első szakaszában, tehát a magyar reformkor elején, még haladó szerepet töltött be, de aztán fokozatosan reakcióssá válik. Hetényi volt az „egyezményes" filozófia megteremtője, amelyet aztán Szontagh teljesített ki. Az akadémiai filozófiai pályázaton második helyre érdemesített munkája, „A magyar philosophia történetírásának alaprajza", a cenzúra viszonyai között csak csonkán jelent meg (*Tudománytár*, Értekezések, új folyam, 1837.II. p.76–164). – „A lélektudománynak nevelési fontosságáról". Pest, 1844. XVI,247 pp. – „A magyar Parthenon előcsarnokai" Pest, 1853). – Pályaművében Hetényi philosophiai „hátramaradásunknak három okát adja: 1. Nincs igazi szabadságunk. 2. Szegények vagyunk. 3. Az ifjúság nevelése hiányos. Megjegyzi itt, hogy nézete szerint, szabadságunk nem létének nem a kormány, nem a polgári alkotmány okai, hanem előítéleteinkben kell azokat keresni, úgy a nyelvünkkel nem gondolást is". (Philosophiai pályamunkák I., id. kiadás, p. VIII.) Erdélyi János később úgy jellemzi Almási Balogh és Hetényi akadémiai pályamunkáit, hogy „annyiban hiányosnak mondható mindkettő, hogy első inkább támaszkodik a bölcsészet *tróira*, összeköttetésben a külfölddel; a másik *történetére;* az írók bővebb ismertetése nélkül." („A hazai bölcsészet jelene." XVI. fejezet. Sárospatak, 1857. p. 165–66.) – Hajós József így foglalja össze az „egyezményes filozófia" értékelését abban a bevezető tanulmányában, amelyet (névtelenül) *Mentovich Ferenc* „Új Világnézlet" c. főművének szemelvényes kiadása számára írt (Állami Tudományos Könyvkiadó, Bukarest, 1952; Művelt Nép, Budapest, 1953, p. 38, jegyzet): „Az „egyezményes filozófia" erdélyi előfutára Köteles Sámuel, marosvásárhelyi tanár volt. Ő még a feudalizmus és a Habsburg-uralom ellen harcolt a Krug által teljesen elvizenyősített kanti filozófia leple alatt. Köteles hazafisága nacionalizmusba csapott át Hetényi Jánosnál, akinél a „harmonikus gyakorlat" (pl. a „kereseti élet") fontosságá-

nak hangoztatásában a reformista nemességhez simuló gyenge polgárság magatartása tükröződött. Szontagh Gusztávnak a pesti Akadémián (1846) kifejtett materializmus-ellenessége már az 1848-tól reakciósodó, a hűbéri maradványokkal szembeni harctól visszahúzódó és a papi világnézettel kiegyező polgári réteg állásfoglalását tükrözte filozófiai síkon." – 9. *Palotai* (Purgstaller) József (1806–1867), piarista filozófiai író, egyetemi tanár, akadémikus. („A bölcsészet elemei" I–V., 1843–44; újabb kiadása: Hartleben, Pest, 1847; „Bölcsészet a tanulók használatára" 1–5., Hartleben, Pest, 1862; „Philosophiai propaedetika", Pest, 1851; „Szépészet" Buda, 1851. – „Purgstaller József (a brassói Iosif Fericiannak is egyik forrása) nem kedvelte Hegelt, de azok közé sorolta, kik „a szépműtant új nézetekkel gazdagították" – írja Hajós József a KORUNK 1970/8. számában megjelent, igen sok becses erdélyi összefüggést regisztráló, figyelemre méltó és követendő, túlontúl is rövidre fogott dolgozatában (p. 1209). „1843-as filozófiatörténetében írja a német gondolkodó „felekezetekre szakadt" epigonjairól [Purgstaller], hogy a lélek halhatatlansága és az isten személyessége fölött vitáznak. E kérdésekben a reakció még ha nem is tudta felfogni a hegeli dialektika forradalmiságát, szentségtörőnek bélyegezte Hegel nézetét." (*Hazai Hegel-vonatkozások*", id. k., p. 1207–1212.) – A szövegben Riedl által említett Ernst Reinhold feltételezhetően *Christian Ernst Reinhold* (1793–1855) jénai filozófiaprofesszor, aki a nála nevesebb, az 5. számú jegyzetünkben szereplő K. L. Reinholdnak (Wieland vejének, 1758–1823) fia volt, és a „Handbuch der allgemeinen Geschichte der Philosophie" című háromkötetes munka szerzője. Gotha, 1828–30. Bár atyja is (Kant előfutára és a kriticizmus terjesztője, aki hatással volt Fichtére és Schopenhauerra) írt egy jeles filozófiatörténeti művet (Beiträge zur leichten Übersicht des Zustandes der Philosophie beim Anfange des 19. Jahrhunderts", 6. Hefte, Hamburg, 1801–03), s a személyére vonatkozó feltételezésünket – a két mű tartalmi összehasonlításán túlmenően – az is megerősíti, hogy Almási Balogh Pálnak a 6. sz. jegyzetben említett pályamunkája a névmutatójában (nem a szövegében) megkülönbözteti K. L. Reinholdot és E. Reinholdot, és az utóbbit a szöveg 97. oldalán „az újabb jeles philosophiatörténeti munkák" szerzői között sorolja fel a németországi irodalom tárgyalásánál. További érvül hozható fel Ernst Reinholdnak atyjáról írott könyve is („K. L. Reinholds Leben und literarisches Wirken, Jena, 1826), amelyből szintén kitűnik, hogy Riedl Szende itt valószínűen Christian Ernst Reinholdra, nem pedig esetleg annak kriticista atyjára utalt. – 10. *Horváth* Cyrill József (1804–1884) filozófiai író, akadémikus, a pesti kegyesrendi főgimnázium igazgatója, 1863-tól haláláig a filozófia professzora a pesti egyetemen, a „konkretizmus" megalapítója, amelyet Sándor Pál az általa (1942-ben!) fordított első magyar Hegel-szövegkiadás bevezetésében „hegeli konkretizmus"-nak nevez, amely felett „a 67-es kiegyezés szelleme lebeg", elismervén „az ellentétek egységét, azaz Ausztria és Magyarország egymásrautaltságát, de nem eme ellentétek azonosságát." Hegel: „Ember és történelem." Codex, Budapest, 1942. p.3. – („A filozófiai rendszerek méltatása", Pest, 1837. „Apáczai Csere János bölcsészeti dolgozatai", Pest, 1869.)

(A bevezetést írta, a Riedl-tanulmányt fordította és a jegyzeteket készítette: *Beőthy Ottó)*